

**Харківський національний університет  
імені В. Н. Каразіна**

**КРЕХНО ТЕТЯНА ІВАНІВНА**

**УДК 811.161.2'373 „14/17”**

**Історія лексико-семантичної групи “плати – податки –  
повинності” в українській мові XV – XVIII століть  
(на матеріалах українських пам’яток)**

**Спеціальність 10.02.01 – українська мова**

**Автореферат  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата філологічних наук**

**Харків – 2005**

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

**Науковий керівник:** кандидат філологічних наук, професор **Свашенко Алла Олександрівна**, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, професор кафедри української мови

**Офіційні опоненти:** доктор філологічних наук, професор **Полюга Лев Михайлович**, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, провідний науковий співробітник

кандидат філологічних наук, доцент **Фунікова Тетяна Вікторівна**, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, доцент кафедри українознавства

**Провідна установа:** Донецький національний університет, кафедра української мови, Міністерство освіти і науки України, м. Донецьк

Захист відбудеться 12 жовтня 2005 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.051.20 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, пл. Свободи, 4, ауд. 2-37.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (61077, м. Харків, пл. Свободи, 4).

Автореферат розісланий 06.09. 2005 року.

Учений секретар  
спеціалізованої вченої ради

Л. Г. Савченко

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми дослідження.** Науковий опис словникового складу на різних етапах його розвитку, виявлення закономірностей семантичних змін, дослідження лексико-семантичних зв'язків і відношень усередині окремих груп слів – одне із завдань історичної лексикології.

На сьогодні аналіз окремих мікро- та макросистем лексики залишається актуальним для вітчизняного мовознавства. Складні процеси формування семантичних груп та полів висвітлені ще далеко не повно, а численні фрагменти лексики не вивчені взагалі. Так, детально не описано в українському мовознавстві є історія формування й розвитку лексико-семантичної групи “плати – податки – повинності”. Окремі номени на означення плат, податків, повинностей уже становили об’єкт дослідження лінгвістичних студій (В. Горобець, І. Керницький). У ряді робіт з історичної лексикології української мови, а також у дослідженнях, присвячених вивченню певних мовних явищ чи аналізу мови пам’яток, різноаспектно розглядалися деякі слова з названої лексичної сфери (Л. Батюк, Д. Гринчишин, Л. Полюга). Однак залучені лінгвістами до аналізу мовні одиниці не репрезентують усього лексичного багатства означеної семантичної групи. Широкий пласт номенклатури податків і повинностей залишається взагалі не вивченим. Поготів в українському мовознавстві немає ґрунтовного дослідження з історичної лексикології, де номенклатура плат та повинностей була б розглянута як цілісна, ієрархічно організована мовна система. Цим і зумовлена актуальність реферованої праці.

**Зв’язок роботи з науковими планами, програмами, темами.** Дисертація виконана на кафедрі української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна й пов’язана з науковою темою кафедри – “Аналіз системи рівнів української мови XVII – XXI століть”.

Основна **мета** роботи полягає у виявленні закономірностей формування, структурної організації та розвитку лексико-семантичної групи „плати – податки – повинності” в українській мові XV – XVIII століть.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- а) визначити основний масив лексичних одиниць, що слугували засобами номінації у сфері плат, податків, повинностей у мові XV – XVIII століть;
- б) проаналізувати розвиток семантики окремих номенів, що входять до групи “плати – податки – повинності”;
- в) з’ясувати основні джерела формування відповідного словника в українській мові XV – XVIII століть;
- г) визначити характерні типи словотворення для макросистеми;
- г) виявити закономірності внутрішньої організації, дослідити системні відношення між аналізованими номенами.

**Об’єктом** дослідження є слова та усталені словосполучення, які в мові XV – XVIII століть, за свідченням тогочасних пам’яток, функціонували у спеціальному значенні – ‘податок’, ‘мити’, ‘плата’, ‘данина’, ‘повинність’. До

аналізу залучено 832 одиниці.

Сутність цих номінативних утворень, їхні семантичні характеристики та структурні особливості, шляхи формування, системні відношення становлять **предмет дисертаційної роботи.**

**Джерельною базою** для дослідження слугували, головним чином, публікації актових документів XV – XVIII століть. Для відтворення якомога повнішої картини структури, еволюції та функціонування лексико-семантичної групи до роботи були залучені матеріали відомих історичних словників, а також картотек до історичного словника Є. Тимченка та словника української мови XVI – першої половини XVII століть.

**Методи дослідження.** Основними методами наукового аналізу є лексико-семантичний і структурно-граматичний. Для розв'язання дослідницьких завдань було застосовано також ряд методів, таких, як описовий, порівняльний, компонентного та контекстуального аналізу, статистичний, розгляду парадигматичних та синтагматичних відношень. Ці методи реалізуються в рамках системного підходу до вивчення мовних явищ.

**Новизна** полягає в тому, що пропонована дисертація є першим в українському мовознавстві комплексним дослідженням номенклатури плат, податків, повинностей як підсистеми лексичного рівня української мови XV – XVIII століть. Певна частина номінативних одиниць уперше вводиться в наукову сферу, значення деяких лексем уточнюється.

**У теоретичному плані** пропоноване дослідження сприятиме подальшому вивченню питань становлення й розвитку лексичного рівня української мови, удосконаленню методів і прийомів опису словникового матеріалу. Результати проведеного аналізу поповнять попередні здобутки українського мовознавства в царині історичної лексикології.

**Практичне значення** роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані в лексикографії, у навчальному процесі (у роботі наукових семінарів, під час розроблення та викладання спецкурсів, написання підручників і посібників з історичної лексикології). Здійснений аналіз фактичного матеріалу може становити інтерес не лише для мовознавців, а й істориків, дослідників соціально-економічної ситуації в Україні XV – XVIII століть.

**Апробація результатів дослідження.** Результати дисертації доповідалися на науково-методичних семінарах кафедри українознавства Харківського гуманітарного університету „НУА”. Основні положення роботи апробовано на Наукових читаннях, присвячених 90-річчю від дня народження професора Ф.П. Медведєва (Харків, 2002), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, 2003), XIII Всеукраїнській науковій конференції „Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні” (Київ, 2004), конференції „Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства” (Харків, 2005).

Основні положення й результати дослідження відбито у п'яти публікаціях, чотири з яких уміщено у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

**Структура й обсяг дисертації.** Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, бібліографії (180 позицій), списку джерел (110 назв), додатка, алфавітного покажчика. Повний обсяг роботи становить 263 сторінки, текстова частина – 185 сторінок.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми та її актуальність, вказано на наукову новизну, описано джерельну базу, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, схарактеризовано його методологічні засади, окреслено теоретичну й практичну цінність одержаних результатів, а також подано інформацію про апробацію роботи та її структуру.

Перший розділ – **„Науково-теоретичні засади діахронічного лексико-семантичного дослідження”** – присвячено з'ясуванню ступеня опрацювання в науковій літературі питань східнослов'янської історичної лексикології та семасіології. Указано на перспективність і наукову важливість комплексного історико-лінгвістичного дослідження окремого фрагмента лексики для виявлення шляхів розвитку словникового складу та з'ясування загальних історичних закономірностей семантичних процесів, забезпечення послідовного вивчення лексичного рівня української мови.

У розділі також зосереджено увагу на визначенні понятійного апарату дослідження, принципів аналізу фактичного матеріалу з метою забезпечення адекватного та різноаспектного опису обраної групи в її цілісності, системності, структурній упорядкованості.

Під терміном лексико-семантична група розуміємо лексичну множину різноструктурних одиниць, сформовану на підставі спільності семантичного ядра, що, у свою чергу, зумовлює взаємозалежність і взаємовідношення елементів групи як одиниць мовної системи.

Для дослідження лексичного рівня мови в діахронії принциповим є розуміння лексичного значення слова як, з одного боку, стабільного, історично закріпленого у свідомості носіїв мови утворення, з іншого – потенційно змінного та еволюціонуючого. У процесі лексико-семантичного аналізу послуговуємося положенням про компонентний склад семантичної структури: лексичне значення слова уявляємо як сукупність певним чином організованих семантичних компонентів – сем. Таке розуміння структури слова забезпечує об'єктивне відтворення семного складу мовних одиниць, з'ясування перерозподілу сем у межах семантичної структури та напрямків семантичної еволюції в різні періоди.

Наголошено, що екстралінгвальний фактор посідає важливе місце в теорії лексико-семантичного дослідження; зокрема, динамічні процеси в описуваній системі найменувань, здійснювані за внутрішніми лінгвістичними законами, врешті-решт визначалися соціальними чинниками.

У другому розділі – **„Лексико-семантичний аналіз номінацій групи „плати – податки – повинності”** – здійснено історико-лексикологічний аналіз

окремих одиниць макросистеми.

У підрозділі **2.1 – „Історія формування лексико-семантичної групи „плати – податки – повинності” в українській мові”** – з’ясовано, що номенами досліджуваної сфери був представлений уже словник давньої доби української мови, проте ця група на той час була ще нечисленною. Період інтенсивного поповнення та активного побутування аналізованої номенклатури окреслений кінцем XIV – XVIII століттями.

В українській мові XV – XVIII століть реєстр найменувань понять ‘плати’, ‘податки’, ‘повинності’, за нашими спостереженнями, містив 832 одиниці (без урахування фонетичних модифікацій та морфемних варіантів однокомпонентних назв, а також лексичних варіантів аналітичних номенів). Класифікуючи матеріал за лексико-тематичним принципом, виділяємо такі підгрупи номенів на означення конкретних видів плат та повинностей: 1) проїзні, транспортні; 2) судові, правові; 3) обрядові; 4) канцелярські, адміністративні; 5) пов’язані з експлуатацією угідь, мисливством, рибальством; 6) торговельні; 7) виробничі, промислові, ремісні; 8) зумовлені фактом земельної власності та соціальної залежності; 9) військові; 10) шляхетські служби за надані привілеї та пожалувані маєтки; 11) державні. В окрему групу виділяємо назви узагальнених родових понять. У плані структурної організації лексичний матеріал класифікується в такий спосіб: субстантивно-ад’єктивне словосполучення (рідко субстантивно-субстантивне), іменник (похідний чи непохідний), субстантиват, дієслівне словосполучення, субстантивно-субстантивна приєменникова конструкція. Можливість класифікації конкретних номенів за принципом предметно-логічних зв’язків демонструє багатство досліджуваного словника, його місце в лексичній системі мови. Структурна систематизація матеріалу засвідчує стрункість внутрішньої організації лексичної множини.

У підрозділі **2.2 – „Семантична характеристика лексичних одиниць макросистеми на матеріалі українських писаних пам’яток XV – XVIII століть”** – аналіз лексики здійснюється за групами споріднених найменувань, в основі виділення яких лежить спільне стрижневе слово означеної сфери понять, наприклад: *ізъ бити, колья на ез давати, езовщина, езовое*. Подібна класифікація, окрім з’ясування закономірностей формування, розвитку та функціонування номенів, дозволяє простежити семантичні зв’язки й відношення спільнокореневих, але різноструктурних одиниць. У підрозділі проаналізовано п’ятнадцять таких груп. Реконструйовано семантичну структуру десяти найменувань (*поляховщина, огурищина, езовщина, змирская куница, куничное, згонщина, сенничое, сеножатное, кликовщина, мазепщина*); уточнено значення восьми слів (*ралець, вспоинок, виход, ордыщина, куница, викидищина, дубащына, сено*).

Ядро семантичної структури номінативних одиниць становить інваріант ‘види привласнення матеріальних і трудових ресурсів’, опорним смисловим компонентом підгруп ‘плати’, ‘повинності’ виступають семи ‘плата’, ‘повинність’ відповідно. Ознакою диференційних сем є вказівка на певне відношення до предмета, суб’єкта, процесу, місця, часу тощо, пов’язаних з

оподаткуванням чи виконанням повинності. Цей факт зумовлює високу мотивованість номенів: *поляховщина* – ‘данина хлібом із мешканця польського поселення – ляха’, *змирская куница* – ‘судова плата з позивачів зі справ, які мирно вирішилися до розгляду в суді’, *згонщина* – ‘плата за запобігання крадіжці коней’, *на обламках кликати* – ‘повинність нести нічну сторожу’ (нічний сторож, обходячи міську стіну, повинен був криком сповіщати про себе).

Одиниці досліджуваної номенклатури характеризувалися виробленням специфічних парадигматичних та синтагматичних відношень. Одночасно особливості цих зв’язків зумовлювали динамічні процеси в семантичній структурі лексем; спостерігаємо вплив контекстного оточення на смислову специфікацію загальноновживаних слів, явища семантичної атракції, смислової конденсації синтагм. Наприклад, синтагматична закріпленість одиниць *на пам’ять, поминок* і лексем *дар, подарунок* спричинила процес інтерференції смислів компонентів синтагми *дар для поминку*. У такий спосіб семний склад лексеми *поминок* (пряме номінативне значення ‘пам’ять, згадка’) поповнився семою контекстного партнера ‘дароване на згадку’, котра згодом оформилася в окремий лексико-семантичний варіант ‘подарунок’. На подальшу трансформацію семантичної структури лексеми *поминок* у напрямку ‘коштовний подарунок’ → ‘приношення’ → ‘данина’ → ‘плата’ вплинула закріпленість за текстами певного смислового наповнення (сфера офіційного спілкування Литовської держави з Кримським ханством), усталення лексичних та синтаксичних валентностей.

Для виявлення компонентів семантичних структур релевантною є дистрибуція мовних одиниць, парадигматичні та синтагматичні характеристики, у тому числі лексична та синтаксична сполучуваність, опозиція семантично зіставних слів, лексична наповненість контексту.

Вищим ступенем дискретності характеризувалися слова, утворені за регулярними в описуваній системі типами й моделями деривації (*ордынщина, сеножатное*); значення спеціальних лексико-семантичних варіантів загальноновживаних слів є контекстуально зумовленим (*сено* – ‘натуральна данина сіном’, ‘грошова плата’; *выходь* – ‘данина феодалові за право виходу з села або переходу до іншого господаря’, ‘данина кримській орді на знак політичної залежності’).

Нижчим ступенем спеціалізації характеризувалися номени на означення повинностей, що, як правило, були виражені синтагмами, співвідносилися з вільними сполученнями слів: *сено косити, їзъ бити*. Подібні конструкції зазнавали процесу семантичної атракції з подальшою лексикалізацією семантики.

Аналіз окремих елементів макросистеми виразно демонструє закономірності її формування та розвитку, специфіку внутрішньої організації.

У третьому розділі – „**Основні способи номенотворення в лексико-семантичній групі “плати – податки – повинності”**” – розглянуто специфіку дериваційних процесів у макросистемі.

У підрозділі **3.1** – „**Шляхи формування та способи поповнення**

лексико-семантичної групи „плати – податки – повинності” – з’ясовано, що номенклатура плат, податків, повинностей в українській мові XV – XVIII ст. поповнювалася за рахунок власних мовних ресурсів та шляхом запозичень. Способи словотвору, які в період найбільш інтенсивного розвитку макросистеми були обрані за провідні (лексико-семантичний, субстантивація, синтаксичний), базувалися на традиціях, започаткованих у давній період і зафіксованих уже в перших писаних пам’ятках. Давні корені мала і специфічна властивість номенів досліджуваної сфери виражати спільне номенклатурне значення спорідненими одиницями, котрі різнилися структурно-граматичними характеристиками. Показовою в цьому плані є історія семантичної підгрупи зі стрижневим словом *вира*. У пам’ятках X – XII ст. побутувала метафорично трансформована одиниця *вира* – ‘штраф за вбивство’, лексикалізовані словосполучення *дикая вира* – ‘штраф за чужу вину (вбивство) при відмові сприяти пошукам справжнього вбивці’, *правая вира* – ‘плата за вбивство, яке є незаперечним, доведеним’, *творимая вира* – ‘штраф за недоведене вбивство’, субстантиват *вирное* – ‘штраф за вбивство’.

Іншомовні впливи на досліджувану макросистему позначилися на рівні 1) лексики, 2) морфеміки. Найсуттєвішою є „полонізація” аналізованої групи. Насамперед, це: 1) прямі лексичні запозичення (*крижове, налізне*); 2) запозичення, у яких польська мова відіграла роль посередника (*цло, чини, юргелт, стация*); 3) запозичення дериваційного афікса -щизн- (-чизн-) (*подужьчизна, головщизна, поемщизна, подорожчизна*); 4) вплив польського суфікса -щизн- (-чизн-) на дериваційну активність питомого українського відповідника -щин- (-чин-), котрий не був актуалізований у досліджуваній макросистемі до кінця XIV століття (*петровщина, тивуницина, береговщина*).

Нечисленними є лексичні запозичення з інших мов – литовської (*мезелева, дякло*), чеської (*паметное*), молдавської (*илишь*), латинської (*евекта, индукта*), тюркських (*гарачь, тамга*). Загалом чужомовні лексичні елементи становлять 2 % досліджуваного словника.

У підрозділі 3.1.1 – „Семантична деривація як спосіб номенотворення в лексико-семантичній групі” – розглядається вторинна номінація як спосіб творення назв плат та повинностей. Загально визнано, що на початкових етапах формування термінологічних та номенклатурних систем за відсутності регулярних типів та моделей творення нових одиниць активність вторинної номінації є закономірною. Водночас з’ясовано, що семантична деривація в досліджуваній групі посідала місце й після вироблення регулярних морфологічних типів номенотворення. У нашому матеріалі є 110 одиниць, утворених семантичним способом, що становить 13 % загальної кількості проаналізованих номенів, із них 37 визначають повинності, інші – 73 становлять назви натуральних та грошових плат, у тому числі грошових еквівалентів трудової повинності.

В аналізованому фрагменті лексики простежуємо тенденцію до уніфікації семантичних перетворень, які здійснювалися за відповідними моделями:

1) назва опредмеченої дії → плата за дію: *проезд, вязба, переем, пересуд*,



*випуск, просока, поездка, перепис;*

2) провина → плата за провину: *глоба, ослух, вина;*

3) моральна образа чи фізична кривда → плата за образу, кривду: *безчестя, увече, рана, бой;*

4) частина об'єкта оподаткування → плата з цієї частини: *третина, десятина;*

5) предмет, матеріал, речовина → натуральна данина, сплачувана цим предметом, матеріалом тощо: *овсы, белки, куница, мед, вепрь;*

6) предмет, об'єкт оподаткування → плата з цього предмета як з оподаткованої одиниці: *фура, віз;*

7) територіальна, земельна, адміністративна одиниця → плата з цієї одиниці як із суб'єкта оподаткування: *позем, посад;*

8) міра → данина, сплачувана цією мірою: *ведро, мера, варь, кадь;*

9) поняття → плата, пов'язана з цим поняттям: *зарука, присяга, осада;*

10) предмет, особа, поняття → повинність, виконання якої пов'язане з цим предметом, особою, поняттям: *каменье, дерево, сторож, воин, серп, млин, толока, пригон, гвалти, топор, невод;*

11) свято, обряд → данина з нагоди свята чи за обряд: *сорокоуст, подзвін, коляди;*

12) перенесення за емоційним враженням – *здирство, тяжесть, бремена, потуги;*

13) подарунок, приношення → данина: *упоминки, ралець, поклоны.*

На формуванні деяких номенів описуваної групи позначився процес семантичної аналогії. Саме в таких відношеннях перебувають спеціальні семантичні варіанти лексем *старина, давность* 'споконвічний податок', 'податок узагалі' – *новина* 'новий податок'.

Спеціальне номенклатурне значення тринадцяти одиниць, що постали шляхом семантичної трансформації, виражене категорією *pluralia tantum*, серед них назви плат – *вроки, разруби, овсы, дуди, коледы, бобры, белки, поклоны, пошди*, та повинностей – *потуги, потяги, лови, гвалти*.

У підрозділі 3.1.2 – „Синтаксичний спосіб формування номенів” – проаналізовано способи формування та особливості функціонування аналітичних номенів, що становили найчисленнішу групу досліджуваної макросистеми: 387 одиниць (46 %), із них 234 репрезентують підгрупу „плати”, 153 – „повинності”. Це субстантивно-ад'єктивні (*мито скопне, грош пропойний, работа замковая, дань боброва*), субстантивно-субстантивні (*везенье каменя, плата за сохачки, сухое от товару*), вербально-субстантивні (*служити конем, озеро волочить, носити листи*) словосполучення. Подібні синтаксичні конструкції в лексико-семантичній групі кваліфіковано як аналітичні номени на означення смислової єдності, що постали в результаті складних семантичних процесів – звуження значення, спеціалізації, лексикалізації – та змін на синтаксичному рівні. Аналітичні номени граматично зіставні з вільними сполученнями слів, на базі яких розвинулося нове спеціальне значення. Головним чином, структуру синтагм становили загальноновживані слова, іноді з дещо звуженою семантикою. Цілісне значення

синтаксичних конструкцій формально мотивоване сумою значень компонентів (*робити на млинах = робити + на млинах*), однак семантика подібних синтагм набувала спеціального номенклатурного відтінку ('робити на млинах, виконуючи трудову повинність').

Про спеціалізацію словосполучень свідчить обмеження кола лексичної сполучуваності, стабільність компонентного складу, чітка закріпленість за відповідною сферою в писаних пам'ятках, перехід до іншої парадигми, своєрідність синтагматичних параметрів. Аналітичним номенам було властиве формування специфічних дериваційних властивостей: синтагми становили лексичну основу для творення однокомпонентних номенів із високим ступенем спеціалізації, із якими вступали в дублетні відношення й різнилися лише структурою (*дань медовая – медове, гроши покуховные – покуховщина, дяклы осипные – осипщина, робити на млинах – млин, на обламках кликати – кликовщина, плата з лану – ланове, плата за осад людей – осадное*).

Становлення нових номінацій відбувалося в два етапи: 1) уживання загальновідомої конструкції в новій сфері понять; 2) формування нового значення. Але ці процеси не завжди завершувалися виробленням стійкого номенозначення; ступінь цілісності та спеціалізації синтаксичних комплексів часто кваліфікуємо як низький.

Підрозділ **3.1.3 – „Морфолого-синтаксичний спосіб творення номінативних одиниць групи “плати – податки – повинності” (субстантивация)”** – присвячено субстантивации як одному з провідних способів номінації в макросистемі. В аналізованих матеріалах зафіксовано 172 субстантивати (як правило, на означення поняття 'плата'), що становить 21 % загальної кількості номінативних одиниць лексико-семантичної групи.

Лексичною основою для процесу субстантивации слугувало субстантивно-ад'єктивне словосполучення, що становило собою аналітичний номен на означення певного конкретного виду побору. У такому випадку формування номінативної одиниці відбувалося шляхом еліптичної конденсації синтагми (*сухое + мито → сухое; торговое + мито → торговое*). Форма середнього роду субстантивованих назв цієї групи є структурно зумовленою. Однак частіше в досліджуваній лексичній підсистемі фіксуємо субстантивати, що не зберігають роду первинних означуваних слів. Назви плат послідовно вживаються у формі середнього роду, хоча мотивуючий прикметник-означення був чоловічого чи жіночого роду або мав форму множини: *покуховные гроши – покуховное, поворотная дань – поворотное, пенязи чиншовые – чиншовое, десятина рыбная – рыбное, плат квитовий – квитове, выводная куница – выводное*.

Унікальною рисою морфолого-синтаксичного способу в межах лексичної підсистеми є те, що ряд відповідних одиниць не проходив закономірного перехідного етапу двокатегорійності, а був результатом свідомої (чи підсвідомої) дериваційної діяльності. У такому разі названі одиниці лише формально були подібними до субстантиватів і творилися 1) від загальноживаних прикметників шляхом фіксації відповідного граматичного значення – середній рід, однина (*волочобне, озурне, жалобливое, ланове,*

*лоевое, шляхове, складове*); 2) від інших частин мови шляхом додавання формантів -н(е), -ов(е), -о(е) (*оглядне, шестове, присадне, помочне, подужне, очкове, постригальное*). Підґрунтям активізації цього процесу були: 1) давня традиція (субстантивати на означення плат фіксуються з X століття); 2) висока частотність відповідних одиниць у лексико-семантичній групі в досліджуваній період; 3) вплив польської традиції виражати поняття 'плати' субстантивами середнього роду (*grodne, kłomne, łęgowe, błędne, liczone*).

У підрозділі **3.1.4 – „Морфологічні способи як засоби номінації в макросистемі”** – з'ясовано основні дериваційні типи й моделі творення номенів у межах морфологічних способів.

Загальна кількість назв, утворених морфологічними способами, – 149 одиниць (18 %), головним чином, це найменування плат. Іменні лексичні одиниці творилися такими морфологічними способами: 1) суфіксальний: *броднина, сокольщина*; 2) префіксально-суфіксальний: *посощина, повіщина, подужчизна*; 3) безафіксний: *випуст, подлаз*. Ці способи перебувають у різному співвідношенні щодо своєї продуктивності. За нашими спостереженнями, узагалі не було актуалізовано префіксального способу, способу основоскладання.

Непродуктивним способом був безафіксний – зареєстровано кілька лексем: *випуст (випуск), прилаз (подлаз)*. Ці деривати мотивовані дієсловами. Узагалі в аналізованій групі налічуємо близько двох десятків одиниць, первинно утворених безафіксним способом, але до сфери плат і повинностей вони перейшли шляхом трансформації своїх семантичних структур. Це такі лексеми, як *закос, посад, перевоз, уход, перепис, переем, пересуд, позем, пригон, збор, осад*.

Серед морфологічних способів словотвору найвищу активність виявили суфіксальний та префіксально-суфіксальний. Словотвірне значення плати та повинності формувалося від іменних та дієслівних основ за допомогою продуктивних суфіксів -щин-, -щизн-: *бобровщина, корчовщина, верховщина, путевщина, темьянщина, ямщина, поемщина, скопщина, винщина, отъбегщина, головщизна, капщизна, серебщизна, згонщизна*; а також непродуктивних суфіксів -ин-, -к-, -ј-, -ств- (-цтв-): *броднина, рѣзанка, вижованье, децкованье, поѣздничество, головництво, воловництво*.

Специфічними моделями

по-	+	-щин-	(поворотщина)
по-	+	-щизн-	(пофурщизна)
по-	+	-овщин-	(поволовщина)
по-	+	-чин-	(подужчина)
по-	+	-чизн-	(подорожчизна)

виражалось, головним чином, словотвірне значення плати. Усі суфікси – це продуктивні форманти при творенні номенклатури податків; префікс *по-* вносив додатковий відтінок до семантичної структури лексем, а саме підкреслював одиничність предмета оподаткування, заявленого в кореневому морфі. Названі засоби деривації префіксально-суфіксального способу (форманти *по-* + *-щин-*, *-щизн-*, *-овщин-*, *-чин-*, *-чизн-*) вказують на загальну

функцію слова – назву податку, данини, повинності, що конкретизується його мотивуючою частиною.

У четвертому розділі – „**Аналіз системних відношень у лексико-семантичній групі “плати – податки – повинності”** – розглянуто типи зв’язків між елементами групи в аспекті системності.

У підрозділі **4.1** – „**Специфіка системності семантичного рівня мови**” – постулюється думка про проблемність суворої регламентації відношень у лексиці. Визнаючи системність за об’єктивний факт мови, лінгвісти підкреслюють її специфічний характер на лексико-семантичному рівні. Упорядкованість елементів, що є основою системності, часто в семантичному континуумі виявляється відносним поняттям. Це зумовлено необмеженою кількістю лексичних одиниць, багатоаспектністю й багатовимірністю типів зв’язків у системі мови, екстралінгвальною детермінованістю слів.

У підрозділі **4.2** – „**Ієрархічна структура семної організації одиниць групи „плати – податки – повинності”** – виявлено регулярні відношення на рівні семантичної структури аналізованих слів.

У спробах різних мовознавців описати структуру підпорядкування сем слів однієї лексико-семантичної групи спільним є: 1) виділення елемента вищого рівня на означення родового поняття; 2) встановлення на наступному рівні елементів видового значення – диференційних сем; 3) віднесення до найнижчого рівня потенційних сем, які актуалізуються за певних обставин.

З’ясовано, що семантичну структуру лексичних одиниць підгруп „плати”, „повинності” становив визначений набір смислових компонентів, котрий відзначався чіткою ієрархічною організацією. Наприклад, стрижневим компонентом першої підгрупи є сема ‘плата’. На другому рівні семної організації містяться диференційні компоненти: ‘часове відношення’ (*осенищина*), ‘відношення до грошової одиниці, якою сплачувався податок’ (*серебщицина*), ‘відношення до метрологічної одиниці, що нею вимірювався оподаткований товар’ (*полокотщина*), ‘відношення до топоніма’ (*тетеринщина*) тощо. Третій рівень репрезентований рядом потенційних сем: ‘натуральна плата’, ‘грошова’, ‘регулярна’, ‘одноразова’, ‘висока’, ‘нововведена’ тощо.

Список смислових компонентів лексем є закритим; виявлені практично всі семи, які при певних комбінаціях та організаціях формували семантику одиниць досліджуваної лексичної групи.

У підрозділі **4.3** – „**Реалізація системних відношень на парадигматичному рівні**” – виявлено, що основними системними ознаками на рівні парадигматики у групі були гіпер-гіпонімічні зв’язки, синонімія, дублетність, варіативність.

Антонімічні відношення не властиві, хоча для ряду слів характерні такі контекстні позиції, при яких, у результаті актуалізації відповідних сем, реалізується смислова опозиція: ‘плата натуральна’ – ‘плата грошова’, ‘трудова повинність’ – ‘плата як грошовий еквівалент повинності’, ‘плата внутрішня’ – ‘плата зовнішня’, ‘плата державна’ – ‘плата приватнофеодаль-на’,

‘плата одноразова’ – ‘плата регулярна’, ‘об’єкт оподаткування’ – ‘суб’єкт оподаткування’ (з *службами* и *поплатки*; *поплатки платять*, *дани дають*; *езу не бьютъ*, але *езовщину платять*).

У досліджуваній групі зафіксована лише одна омонімічна пара: *поколодне* ‘помірна плата від колоди зерна’ – *поколодне* ‘плата ув’язненого за забиття в колодки’.

Багатозначністю в межах лексико-семантичної групи характеризувалися номени, що постали в результаті метонімічного та метафоричного перенесення за моделями: 1) предмет, матеріал → натуральна данина, сплачена цим предметом, матеріалом → грошовий еквівалент натуральної данини (*овси*, *белки*, *куница*, *сокол*, *яловица*); 2) предмет, особа, поняття → повинність, виконання якої пов’язане з цим предметом, особою, поняттям → грошовий еквівалент виконання повинності (*сторож*, *воин*, *сено*, *толока*, *пригон*, *гвалти*, *топор*, *сокол*, *невод*, *бобри*, *лови*, *закос*). У мові досліджуваного періоду співіснували відповідні спеціальні лексико-семантичні варіанти, наприклад: *куница* ‘натуральна данина’ – *куница* ‘грошова плата’, *толока* ‘трудова повинність’ – *толока* ‘грошовий еквівалент повинності’.

У підрозділі 4.3.1 – „Відношення синонімії між одиницями макросистеми” – розглянуто типи синонімічних зв’язків у групі. З’ясовано, що синонімічна парадигма, головним чином, репрезентована логічними синонімами, існування яких зумовлено потребою акцентування в окремій номінації певної ознаки процесу оподаткування (*поколодне* ‘плата від звільненого в’язня, який у тюрмі був забитий у колоду’ – *поланцужне* ‘плата від звільненого в’язня, що в тюрмі був прикутий ланцюгом’; *дубровщина* ‘плата за користуванням дібровою’ – *гаєвщина* ‘плата за користування гаєм’; *показаницина* ‘податок за право виробництва і збуту горілки на внутрішньому ринку’ – *скатне* ‘податок за продаж горілки на експорт’). Виникнення логічних синонімів могло бути спричинене також різною назвою об’єкта, покладеного в основу номінації (*повежное* – *потюремне* ‘плата з ув’язненого в тюрмі’; *возове* – *подужне* – *подводне* ‘плата з кожного воза за право торгівлі’).

Специфічними відношеннями характеризувалися номени узагальненого змісту, що становили 2 % аналізованого матеріалу: *дань*, *плата*, *оброк*, *вроки*, *пошлина*, *податок*, *мито*, *куница*, *збор*, *чини*, *побор*, *драча*, *здирство*, *витягане*, *лупество*; *повинність*, *тяжесть*, *тяглосьть*, *потяги* та інші. Синоніми різнилися: 1) ступенем узагальнення; 2) диференційними семами в семантичній структурі; 3) частотністю; 4) експресивною маркованістю. Ці лексеми одночасно перебували в гіпер-гіпонімічних зв’язках із найменуваннями конкретних видів поборів і повинностей.

У підрозділі 4.3.2 – „Відношення дублетності” – з’ясовується специфіка еквівалентних відношень лексичних одиниць.

В аналізованій лексико-семантичній групі спостерігаємо дублетність таких видів: а) питоме й запозичене слово (*мясне* – *мезлева*); б) спільнокореневі різноструктурні утворення (*скопщина* – *мито скопне*); в) спільнокореневі номени однієї граматичної категорії з невідповідністю морфемної будови (різняються словотвірними афіксами, а також наявністю чи

відсутністю афікса) (*поконевщицна – коневъщина*); г) однокомпонентні спільнокореневі номени, утворені різними способами (*перевоз – перевозне*); г) спільнокореневі номени однієї частини мови, котрі диференціюються граматичним значенням роду (*промита – промито*).

Номени-дублети з різною граматичною та морфемною структурою характеризувалися абсолютною тотожністю семантичних структур. У текстах вони часто виступали взаємозамінними в аналогічних конструкціях у тому самому документі або навіть реченні.

У підрозділі 4.3.3 – „Відношення варіативності” – досліджено, що варіанти в лексико-семантичній групі були репрезентовані трьома видами: 1) фонетичні; 2) морфемні; 3) лексичні.

Фонетичні модифікації словника досліджуваної групи послідовно відбивають стан загальної фонетичної системи української мови періоду XV – XVIII століть у системі вокалізму (*поборъ – побуръ, десетина – десятина – дештина, поветщина – повитщина*) та консонантизму (*отбегщина – одбегщина, поланцужне – поланчужне*). Паралельне написання ряду форм відображає основні фонетичні процеси в динаміці.

Морфемне варіювання в описуваній номенклатурній системі було поширеним явищем; головним чином, воно реалізувалося в афіксальній частині слова. Регулярністю відзначалося варіювання суфіксів -щин- (-чин-) / -щизн- (-чизн-): *поемщина – поемщизна, огурищина – огурищизна, згонщина – згонщизна, ординщина – ординщизна, верховщина – верховщизна, броварщина – броварщизна*. Інші морфемні модифікації мали спорадичний характер, наприклад: *записное – вписное, померное – померчое*.

До лексичних зараховуємо варіанти аналітичних номенів. У синтаксичних конструкціях спеціального значення, утворених за моделлю *загальнородове поняття + атрибут*, часто змінним був головний компонент. У ролі альтернантів поставали номени узагальненого змісту на означення а) плат: *дань, плата, податок, побор*; б) повинностей: *робота, служба, послуга, повинність*. Наприклад: *робота замковая – послуга замковая – повинність замкова; плата чиншовая – мыто чиншовое – дань чиншовая; дань серебряная – податок серебщизний – пенязи серебщизные – плат серебщизный*.

Підрозділ 4.3.4 – „Системні відношення різноструктурних одиниць” – присвячено з’ясуванню типів залежностей різноструктурних номенів. Як зазначалося вище, аналізованій макросистемі було властиве поширення того самого значення на різні лексико-граматичні класи спільнокоренових слів; найменування того самого виду повинності чи податку могло виражатися однокомпонентною назвою (іменник у спеціальному лексико-семантичному варіанті, похідний іменник чи субстантиват) або двокомпонентним номеном. Зазначені одиниці могли вступати у відношення як дублетності, так і синонімії:

спеціальний лексико-семантичний варіант	похідний іменник	субстантиват	аналітичний номен
---	------------------	--------------	-------------------

<i>след</i>			<i>след злодейский след гнати</i>
		<i>квитове поквитне</i>	<i>плата за квит</i>
<i>осип</i>	<i>осипщина</i>		<i>чинши осыпные</i>
<i>закос</i>		<i>закосное</i>	
	<i>петровщина</i>	<i>петровое</i>	
	<i>сокольщина</i>	<i>сокольничое</i>	<i>гнездо сокольное сокола стеречи</i>
<i>перевоз</i>		<i>перевозне</i>	<i>плата на перевозки</i>
	<i>вижованье</i>	<i>вижованое</i>	
<i>коледы</i>			<i>коледы великодные</i>
<i>вина</i>		<i>повинне</i>	<i>вина злодейская вина кривавая вина пеняжная</i>
	<i>шляховщина</i>	<i>шляховое</i>	
	<i>мостовщина</i>		<i>мости мостити</i>

У підрозділі 4.4 – „Реалізація системності на синтагматичному рівні” – розглянуто регулярні лексичні та синтаксичні зв’язки номенів.

Формування номенклатурної системи супроводжувалося виробленням специфічних синтагматичних параметрів: усталенням лексичних та синтаксичних валентностей, формуванням регулярних синтаксичних зв’язків.

Номенам досліджуваної системи (підгрупа „плати”) була властива сполучуваність із нумізматичними одиницями (*пороцизны 3 копы грошей, не давати пятнадцать грошей солодовьного*); із перехідними дієсловами, об’єднаними стрижневими диференційними семантичними ознаками ‘давати’ – ‘брати’ (*заплатити мыто, емлют тритцатое, давати корчовщину, выходы давайте, поклоны бираль, даст ослухъ*). Найменування як плат, так і повинностей характеризувалися встановленням регулярних лексичних зв’язків із дієсловами на означення процесів організації, встановлення, запровадження чого-небудь (*держати мыто, мящину уставляем, новины вводишь, работи замышляють, ярмарковаго вымышляють*).

Номенклатурне значення реалізовувалося в усталених синтаксичних зворотах. Так, у ділових документах поширені синтаксичні конструкції з заперечним дієсловом і повторюваним сполучником *ни*: *не давати... ни... ни...; не мати... ни... ни...; не брати... ни... ни... тощо*. У вказаних моделях перераховувалися лексеми на означення видів мит, податків, зборів, повинностей чи на означення осіб, що збирали плату, відповідали за виконання повинностей (*не ходитъ оу тум сели ни глобщи и ни илишари. ни подвод не дают ни по саду ни на млинох наших да не робитъ ни вино да не возитъ. и деситину wt бчол и wt свини да не дают*).

У підрозділі 4.5 – „Системний характер дериваційних властивостей” – увагу зосереджено на особливостях дериваційних потужностей номенів.

Специфічним для лексичної групи є творення назв осіб на базі досліджуваного матеріалу: словотвірне значення особи-збирача податків та наглядача за виконанням повинностей виражалось субстантиватами чоловічого

роду (*неводничий, восковничий, соляничий, езовничий, мостовничий, бирчий, поборчий, коморний, сокольничий, бобровничий, ловчий, колодничий, цельний, воротний, гаевый, сенничий*), найменування осіб-платників та виконавців повинностей творилися на базі тих самих основ (назв плат та повинностей) за допомогою продуктивного суфікса *-ник-* (*данник, потужник, юргелтник, соляник, езовник, сокольник, колодник, куничник*). Тенденція є очевидною, хоча фіксуємо нечисленні відхилення від традиції (пор.: *митник, промитник, глобник* – збирачі плат; *куничные, дякольные* – особи, які сплачували *куницу* та *дякло* відповідно).

У межах аналізованої системи спостерігаємо залежність частотності та словотворчих зв'язків. Високий ступінь частотності відзначаємо в лексем, що виражають загальнонародові поняття і виступають як нейтральні слова. Вони є зручними еквівалентами, здатними замінити ряд інших лексичних одиниць. Такими є *дань, податок, плата, побор, вина, мито* на означення поняття 'плата взагалі'. Ці номени виражають як загальне родове поняття 'збір узагалі' (*плата, дань*), так і конкретний вид плати у складі усталених синтагм (іменник на означення родового поняття + конкретизуючий прикметник): *плата куничная, дань житная*.

Слова з високою частотністю, як правило, виявляли вищу дериваційну активність. Так, номени *дань, мито, побор, плата, тяглось, потуги* стали основою для творення ряду похідних одиниць, що належать до спільної понятійної сфери: *поборца, заборца, поборові, бирчие, бирчее, поборное, збор; тяглось, потяги, потягли, на потяги тягнути, потяглое работы; потуги, потужное, потужники*.

Ті ж лексеми, які тільки в XIV – XV ст. виникли зі спеціальним значенням 'вид податку' або розвинули новий спеціальний лексико-семантичний варіант, утворили незначну кількість похідних спеціального змісту або не мали їх зовсім (*дрягольное, пороховое, отправчое, огурное, осадное, помильне*).

У підрозділі 4.6 – „Системні відношення як критерій адекватності реконструкції семантики” – регулярні відношення в окремій лексико-семантичній групі представлені як один із об'єктивних критеріїв визначення семантичних компонентів лексичного значення слова в діяхронії.

Окреслюючи основні завдання історико-лінгвістичних розвідок, мовознавці вказують на проблему адекватності семантичного реконструювання. Об'єктивність досліджень такого типу може забезпечувати виявлення регулярних відношень у межах окремої лексичної організації, котрі реалізуються в певних класифікаціях, типових дериваційних моделях, лексичних і синтаксичних зв'язках, підпорядкованості єдиним структурно-семантичним законам. На основі системного дослідження закономірностей організації та функціонування одиниць лексико-семантичної групи „плати – податки – повинності” в підрозділі здійснено аналіз семантичної структури лексем *посхди, покабаницина, ставицизна*.

У **Висновках** дисертації відзначається, що засобами номінації у сфері плат та повинностей у період XV – XVIII ст. слугувало близько восьмисот одиниць. Структуру групи формували слова узагальненого значення та



найменування конкретних видів плат і повинностей, що перебували між собою в гіпер-гіпонімічних відношеннях. Номени на означення загальнородових понять, що складають 2 % досліджуваного словника, характеризувалися багатоаспектними відношеннями, а саме перебували у зв'язках: 1) тотожності, 2) синонімії, 3) опозиції. Більшість номенів групи відзначалася наявністю конкретних компонентів у семантичній структурі.

Виявлено, що у структурно-семантичному плані номенклатура становила організовану, усталену, закріплену традицією лексико-семантичну єдність із численними семантичними гніздами, котрі позначали безпосередньо пов'язані між собою номенклатурні поняття. Номени були виражені: а) загальноживаною лексичною одиницею у спеціальному лексико-семантичному варіанті; б) похідним іменником; в) субстантиватом; г) словосполученням. Найменування відзначалися високою мотивованістю.

У роботі реконструйовано семантичну структуру 23 лексем або їх окремого лексико-семантичного варіанта, уточнено значення 14 слів. Не вдалося з'ясувати семантики 35 одиниць, що чекають подальшого дослідження.

Макросистема поповнювалася за рахунок власних ресурсів та шляхом запозичень. У процесі формування номенклатури плат та повинностей провідними засобами номенотворення стали синтаксичний, морфолого-синтаксичний та морфологічний способи, активність виявили семантичні способи. У дериваційних процесах простежується тенденція до уніфікації структурно-граматичних моделей реалізації номена.

Досліджувана макросистема в період XV – XVIII ст. становила цілісне утворення з виразними специфічними внутрішніми закономірностями організації й функціонування, які, однак, були чинними в межах усїєї лексичної системи мови.

Аналізований фрагмент словника становить системну організацію. Внутрішній структурі макросистеми властиве формування специфічних типів парадигматичних та синтагматичних відношень, що виявляють високий ступінь регулярності. Основними системними ознаками в групі є гіпер-гіпонімічні зв'язки, синонімія, дублетність, варіативність.

Проведене нами дослідження значного за обсягом лексичного матеріалу дало можливість окреслити певні критерії, необхідні для реконструювання лексичного значення слова в історико-семантичному дослідженні та для забезпечення об'єктивності отриманих результатів; зокрема, з'ясовано, що релевантним для процесу реконструкції семантичної структури лексичних одиниць є аналіз закономірних регулярних відношень, системних зв'язків у макросистемі.

Комплексне дослідження показало, що лексико-семантична група „плати – податки – повинності” розвивалася як підсистема лексичного рівня на базі загальних закономірностей і тенденцій української мови XV – XVIII століть, водночас виявляла специфіку внутрішньої організації та функціонування.

**Основні положення дисертації відбито у п'яти публікаціях:**

1. Крехно Т.І. Семантична деривація як спосіб термінотворення групи „плати – податки – повинності” в Україні XIV – XVIII століть // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Сер. Філол. – 2002. – № 572. – С. 99-104.
2. Крехно Т.І. З історії податкових термінів в Україні // Вчені записки Харк. гуманіт. ін-ту „Народна українська академія” – 2003. – Т. 9. – С. 363-370.
3. Крехно Т.І. З історії формування лексико-семантичної групи “плати – податки – повинності” в українській мові XIV – XVIII століть // Вісн. Житомир. пед. ун-ту. – 2004. – № 14. – С. 203-207.
4. Крехно Т.І. Системні відношення як критерій адекватності історико-семантичного дослідження (на матеріалі лексико-семантичної групи „плати – податки – повинності”) // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Сер. Філол. – 2005. – № 647. – С. 15-18.
5. Крехно Т.І. Критерії контролю за об’єктивністю семантичної реконструкції // Матеріали міжвузівської науково-методичної конф. „Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства”: Зб. ст. – Харків, 2005. – С. 35-39.

#### АНОТАЦІЯ

**Крехно Т.І. Історія лексико-семантичної групи “плати – податки – повинності” в українській мові XV – XVIII століть (на матеріалах українських пам’яток).** – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2005.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню номінацій плат, податків, повинностей в українській мові XV – XVIII століть. У роботі з’ясовано склад та джерела поповнення словника, проаналізовано закономірності внутрішньої організації, досліджено системні відношення, виявлено специфіку еволюції й функціонування макросистеми як лінгвістичної одиниці. Запропоновано лексико-тематичну та структурно-граматичну класифікацію лексичного матеріалу. У досліджуваному фрагменті словника виявлено тенденцію до уніфікації семантичних трансформацій, чіткої регламентації дериваційних процесів. Водночас акцентовано на специфічній властивості номенів лексико-семантичної групи виражати те саме номенклатурне значення різними структурно-граматичними моделями. Певна частина номінативних одиниць уперше введена в наукову сферу, семантичну структуру ряду слів уточнено. З’ясовано окремі об’єктивні критерії адекватності семантичного реконструювання.

**Ключові слова:** лексико-семантична група, макросистема, семантична структура слова, лексико-семантичний варіант, інваріант, диференційна сема, семантична реконструкція.

#### АННОТАЦІЯ

**Крехно Т.И. История лексико-семантической группы “платы – налоги – повинности” в украинском языке XV – XVIII веков (на материалах украинских памятников). – Рукопись.**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков, 2005.

Диссертация посвящена комплексному исследованию номинаций плат, налогов, повинностей в украинском языке XV – XVIII веков. Актуальность работы определяется общим направлением лингвистических исследований в области исторической лексикологии, необходимостью последовательного изучения отдельных фрагментов словаря.

В диссертации осуществляется историко-лингвистический анализ путей становления наименований, их словообразовательных особенностей, системных параметров.

Номенклатура рассматривается как подсистема лексического уровня, которая формировалась в рамках общих тенденций развития лексической системы украинского языка. Подчеркнута роль экстралингвистического фактора как обуславливающего развитие анализируемого сегмента социально-экономической лексики.

В диссертации полно представлен комплекс наименований плат, налогов, повинностей в украинском языке изучаемого периода. Прослежены этапы семантической эволюции отдельных слов как обязательных элементов группы, что содействует более глубокому пониманию закономерностей внутренней организации макросистемы. Предложено тематическую и структурно-грамматическую классификацию лексического материала.

В работе определены основные тенденции формирования номенклатуры. Пополнение группы новыми наименованиями происходило в основном за счет внутренних ресурсов языка. Незначительными были лексические заимствования из польского, литовского, чешского, молдавского, латинского, тюркских языков. Влияние польского языка сказалось также на уровне морфемики.

Продуктивными способами образования номенов были семантический, морфолого-синтаксический (субстантивация), морфологический (суффиксальный, приставочно-суффиксальный), синтаксический. Исследуемой группе было свойственно формирование специфических регулярных словообразовательных типов и моделей.

Проанализированы особенности формирования и функционирования специальных номенклатурных словосочетаний, которыми рассматриваемая лексическая группа была представлена наиболее широко. Подобные синтаксические конструкции квалифицированы как аналитические номены, обозначающие целостные смысловые понятия налогово-пошлинной сферы, которые были образованы в результате сложных семантических трансформаций и изменений на синтаксическом уровне.

В диссертации осуществлен анализ системных отношений в лексико-семантической группе. Выявлено, что четкой организацией и регулярностью связей характеризовались гипер-гипонимические, синонимические отношения,

вариативная и дублетная парадигмы. На основе анализа синтагматических параметров определено, что развитие лексической подсистемы сопровождалось формированием специфических моделей лексической и синтаксической сочетаемости. Анализ словообразовательных связей исследуемой номенклатуры позволил сделать вывод о высокой степени регулярности деривационных возможностей лексических единиц.

В работе акцентируется характерная особенность номенов макросистемы выражать одно номенклатурное значение разными структурно-грамматическими моделями: специальным лексико-семантическим вариантом общеупотребительного слова, производным существительным, субстантиватом, словосочетанием. В процессе исследования выяснилось, что данная особенность основывается на традициях древнего периода развития языка.

Регулярные системные отношения в отдельной лексико-семантической группе представлены как объективный критерий реконструкции семантических компонентов лексического значения слова.

**Ключевые слова:** лексико-семантическая группа, макросистема, семантическая структура слова, лексико-семантический вариант, инвариант, дифференциальная сема, семантическая реконструкция.

## SUMMARY

**Krehno T.I. History of lexico-semantic group “payment – taxies – duties” in Ukrainian language, XV – XVIII centuries (based on documents of Ukrainian memorials). – Manuscript.**

Thesis for Candidate Degree in Philology, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – Kharkiv National University after V. N. Karazin, Kharkiv, 2005.

The work is devoted to complex research of naming payment, taxies, duties in Ukrainian language, XV – XVIII centuries. While researching was found out the composition and the sources of dictionary’s completion, analyzed conformity of interior organization, researched system relation, ascertained specificity of evolution and functioning of macro-system as linguistic unit. Also was proposed lexico-thematic, structural and grammatical classification of lexical material. Part of the dictionary which was researched showed the tendency to unification of semantic transformation and accurate regulation of the derivative process. At that time was concentrated attention on specific peculiarity of nomens in lexico-semantic group to express the same nomenclature meaning with the help of different structural and grammatical models. Basic part of nominative units was put in scientific sphere for the first time, also was defined semantic structure of several words. Was found out separate objective criteria of adequacy in semantic reconstruction.

**Key words:** lexico-semantic group, macro-system, semantic structure of the word, lexico-semantic variant, invariant, differential seme, semantic reconstruction.